

**З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТІВ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ:
КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ У СПОГАДАХ ЙОГО
ВИХОВАНОК**

У статті, що побудована на матеріалах споминів вихованок Київського інституту шляхетних дівчат, розглядається специфіка внутрішнього життя середнього жіночого закритого навчального закладу другої половини XIX - початку XX ст.

Ключові слова: Київський інститут шляхетних дівчат, Наталена Королева, Віра Ващенко-Захарченко, класна дама.

В статье, подготовленной на материалах воспоминаний воспитанниц Киевского института благородных девиц, рассматривается специфика внутренней жизни среднего женского закрытого учебного заведения второй половины XIX - начала XX ст.

Ключевые слова: Киевский институт благородных девиц, Наталена Королева, Вера Ващенко-Захарченко, классная дама.

The article, which is based on records of materials of memories of Kiev Institute of noble maidens graduates, examined the specificity of the inner life of the average women's closed school second part XIX - early twentieth century

Keywords: Kiev institute of noble maidens, Natalena Koroleva, Vira Vaschenko-Zakharchenko, class lady.

Шукаючи шляхи подальшого удосконалення сучасної системи освіти, історики дедалі глибше досліджують дореволюційний освітянський досвід. Серед інших типів навчальних закладів до їхнього поля зору періодично потрапляють інститути шляхетних дівчат. Так, різним аспектам діяльності цих специфічних закладів присвятили свої публікації З. Афанасьєва, В. Вірченко, В. Добровольська, О. Ільченко, Т. Сухенко, Т. Тронько та ін. Оскільки фактично поза увагою українських дослідників і досі залишаються спогади інституток, метою цієї публікації є висвітлення внутрішнього життя привілейованого середнього жіночого закритого навчального закладу другої половини XIX - початку XX ст. крізь призму споминів кількох вихованок Київського інституту шляхетних дівчат.

До відомих вихованок Київського інституту шляхетних дівчат належить українська письменниця, мистецтвознавець, археолог Наталена Королева (1888-1966). Вона була дочкою власника великих маєтків на Чернігівщині, ентомолога, члена французької Академії наук польського графа Адріяна-Георга Дуніна-Борковського, який за покликом своїх наукових інтересів багато подорожував різними країнами світу. Народилася Наталена (повне ім'я діячки - Кармен Фернанда Альфонса Естрелла Наталена) в родовому замку матері-іспанки в містечку Сан-Педро де Карденья біля Бургоса. Оскільки її мати померла відразу після пологів, чотири перших роки свого життя дівчинка провела у маєтку матері батька в с. Великі Борки на Волині. Після смерті бабусі іспанські родичі віддали Наталену до католицького монастиря-пансіону на французько-іспанському прикордонні. Пізніше вона навчалась, як сама згадувала у «Автобіографії», «то в Еспанії, то у Франції, то в Римі» [1, с. 40] .

Батько викликав дочку в Київ, коли дівчині було вже 16 років. На той час вона знала декілька мов і робила свої перші письменницькі спроби. До інституту шляхетних дівчат Наталена потрапила завдяки наполяганням мачухи-чешки, яка вважала, що саме тут пасербицю навчать російської мови, а також тих «манер», «доброї поведінки» та «мистецтва поводитися в товаристві собі рівних», котрі конче потрібні кожній світській дамі [там само, с. 59].

Склавши необхідні іспити, дівчина потрапила до старшого (випускного) класу. Той єдиний навчальний рік, проведений у стінах інституту, став основою для автобіографічної повісті Н. Королеви «Без коріння. Життєпис сучасниці», що вперше побачила світ у Львові в 1936 р. Цей по суті белетризований фрагмент автобіографії є надзвичайно цікавим і цінним джерелом для ознайомлення з реальним внутрішнім життям жіночого закритого навчального закладу початку ХХ ст., джерелом, яке, зокрема, допомагає сучасному читачеві краще зрозуміти загальний психологічний стан його вихованок.

Безумовно, Наталені, котра виросла «під зовсім іншим небом», було досить складно входити у світ нових стосунків. Те, що для однокласниць було не дуже приємним, але вже звичним, нерідко викликало в неї (яка «звикла не

тільки до сонячного тепла, але ж і до теплого усміху, до ласкавих облич черниць, що навіть у чорній рясі ніколи не втрачають життєрадісності, бо ж їм немає чого журитись» [там само, с. 105].) і подив, і протест, і обурення. Насамперед пригнічувала зарегламентованість інститутського життя, адже статут, дисципліна, непорушний порядок ставилися понад усе. У навчальному закладі для шляхетних дівчат «було, як у війську, - згадувала Н. Королева, - сказано, щоб було так, а не інакше, то й даремно було над цим морочити голову, бо ж на всі «чому» була завжди та сама вперта відповідь: «Так полагается». Часами вона мала відміну: «Так полагается по уставу» або «Так полагается по формє!» Тому й тутешні дні, що сірою валкою зникали разом із листочками відривних календарів у безповороття, були також немов одягнені в «казьонний» однострій. І не даремно, вираховуючи щовечора, скільки ще тих нудних днів залишилося до різдвяних ферій, відзначали інститутки їх у своїх «общіх тетрадах» виключно зерами» [там само, с. 85].

Окрім зарегламентованості, дівчат гнітило обмежене коло спілкування та дефіцит вражень. Адже вони мали право перебувати вдома лише на Різдво, Великдень та в період недовгих літніх канікул. Увесь інший час протягом семи років навчання вихованки знаходилися в інституті фактично невідлучно, тобто бачили постійно одні й ті самі стіни, спілкувалися з одними і тими ж людьми. Крім того, вони фактично не мали можливості побути на самоті. Все це неминуче провокувало накопичення роздратування. Навіть дозволене в інституті листування лише з найближчими родичами перебувало під повсякчасним контролем. Класні дами мали пильно стежити за поштою і в разі найменших підозр здійснювати перлюстрацію, не пропускаючи листів від тих персон, котрі, з точки зору виховательки, могли «підірвати добру мораль» дівчини.

Також інституткам дошкуляв брак фізичної активності й постійні вимоги стримувати свої емоції. Бігати, стрибати, голосно розмовляти заборонялося завжди. Натомість дівчатам, які могли «не їсти й не спати, коби лише можна було танцювати й співати» [там само, с. 71], доводилося багато сидіти на одному місці, на перервах поважно проходжуватися, а замість вільних

рухливих ігор виконувати одноманітні балетні вправи.

Якщо дозволяла погода, вихованок водили на прогулянку по прилеглим до інституту вулицях. Але й такий вихід за територію відбувався за чітко розробленими правилами. Дівчата вишиковувалися парами за зростом, причому найвищі разом із класною дамою очолювали колону. На відстані шести кроків від останньої, найнижчої пари йшли дві дівчи-ни-служниці, а через шість кроків за ними замикав процесію швейцар. На вулиці панянки мали право тихо розмовляти зі своєю парою. Проте суворо заборонялося сміятись, дивитися на перехожих і тим більше з кимось із них заговорювати, навіть якщо це були б батьки.

Маршрут, як правило, був одним і тим самим, тому особливого захоплення не викликав. Спочатку - вгору по Інститутській повз Державний банк, потім - униз по Олександрівській (нині вулиця М. Грушевського) вздовж чудових садів - Маріїнського, Палацового, Царського, Купецького, куди вхід інституткам було заборонено (тільки навесні під час іспитів їх інколи заводили до Палацового саду). Не доходячи до Міського музею старожитностей та мистецтв (нині Національний музей українського образотворчого мистецтва), куди панночок також не водили, колона повертала назад, якнайдалі від повного принад Хрещатика, і темною гусінню знову повзла вгору - додому.

Якщо ж погода була поганою, дівчата днями нудилися в інституті. Між іншим тут групи учениць також пересувалися тільки строем. Причому у приміщенні класні дами пильно стежили, щоб під час руху ніхто не розмовляв, не тримався з парою під руку, не виступав із рядів. Кожну розмову з класною дамою або з кимось іншим із педагогів чи адміністрації інституту панянка мала починати та закінчувати обов'язковим реверансом. Взагалі кожний рух дівчат, як павутиння, обплітали нескінченні правила та вимоги.

Безумовно, така організація життя вихованок у закритому навчальному закладі не могла не призводити до негативних наслідків, насамперед - «до найнеймовірніших вибриків бадьорого жіноцтва, повного сил і здоров'я, з невичерпаною енергією, занудженого в інститутських мурах, які здебільша

ідентифікували з в'язничними» [там само, с. 71].

Як психологічну «віддушину» учениці старших трьох класів використовували щовечірній рекреаційний антракт між 17 та 18 годинами. Взагалі з 17 до 20 години був час самопідготовки, протягом якого вихованок зобов'язували тихо сидіти на своєму місці у класі. Виконавши всі завдання, вони могли читати, вишивати, малювати, писати листи (лише!) батькам. Якщо ж хтось хотів пересісти, то мав не лише запитати дозволу у класної дами, а й зуміти переконливо аргументувати своє прохання.

Проте між 17 та 18 годинами класні дами, які невідлучно супроводжували дівчат упродовж усього дня від пробудження до сну, мали недовгий відпочинок. Протягом цієї години із старшими вихованками залишалася лише одна чергова дама, причому вона сиділа не в класі, а за маленьким столиком у коридорі, читаючи нескінченний роман або виплітаючи не менш безкінечне мереживо. У такій ситуації вихователька навіть не намагалася «доглянути за соткою веселих дівчат, що готові в цій годині на всяку вигадку й дурницю». Вона була цілком свідомо своєї безпомічності й чудово розуміла, що втручатися у події їй краще лише в разі якогось надзвичайного випадку (до речі, далеко не кожна класна дама взагалі відважувалася зробити зауваження не тільки учениці першого (старшого), а навіть другого класу). Інститутки це знали і, використовуючи годину безконтрольного дозвілля на свій розсуд, лише час від часу виглядали із своїх класів переконатися (як вони самі говорили, вживаючи власний сленг), «що “класуха” сумлінно “відправляє шабаш” » [там само, с. 67].

Радіючи відсутності нагляду, дівчата робили все те, що найсуворіше заборонялось, а тому так нестримно хотілося, - голосно розмовляли, стрибали, їли халву, лузали насіння, читали заборонені в інституті книжки. Могли влаштувати і щось більш цікаве, небуденне. Наприклад, використати великий довгий стіл як сцену для декламації віршів, розігрування гумористичних сценок, а то й танців (при цьому, в разі потреби, кастаньетами слугували черепки спеціально тут же без сумніву розбитої тарілки). Зрештою, після вальсу, мазурки та падеспаня самий час було заграти «собачий вальс».

«Танцювати під таку музику, щоправда, незручно, зате під її супровід можна співати на всі 36 голосів нескладну собачу пісеньку - «Гав-гав-гав-гав!» Це так смішно й так дуже весело, бо багато галасу й дурійки» [там само, с. 72]. А ще цікаво великим циркулем відбити шматок стелі і здійснити страшний гамір, роблячи вигляд, що він упав сам і травмував одну з учениць.

Між іншим, відважитися відмовитися від участі в бешкетуванні було фактично неможливо. Причому більшість панянок ішли за ініціаторкою чергового «скандалу», так би мовити, не з ідейних міркувань, а просто «з отарного почування: що зробила одна, здебільша робили й усі інші. Часто треба було чималої сміливості, щоб піти проти течії й зберегти свої індивідуальні погляди, особисту вдачу, окремішню думку», оскільки того, хто «інакший», тобто «чужинець», чекало вороже ставлення класу [там само, с. 131]. Були свої традиції суворого покарання і донощиць. Їх били «часом дуже сильно мокрими рушниками. Переказували, що такі випадки траплялися дуже рідко, але ж іноді езекуцію провадили аж до млості винуватої» [там само, с. 130]. Товариський кодекс інститутської етики також не дозволяв виправдовуватися перед класною дамою навіть тим, хто не був винним. Протест, коли вже хтось був покараний, розцінювався як непристойна малодушність. А треба було «з гідністю й пихою» прийняти і відбути навіть зовсім незаслужену кару [там само, с.75]. Одним із найтяжчих покарань було скорочення терміну перебування вдома під час свят або канікул. Тому дівчата, прохаючи у Всевишнього захисту від призначення саме такої спокути за вільні та невільні гріхи, часто ставили свічки в інститутській церкві перед великим на цілу стіну хрестом, складеним з ікон із зображеннями відправ релігійних свят.

Взагалі стосунки між класними дамами і вихованками «влучно характеризував здавна вживаний вислів: це була справді постійна й незмінна «битва русских с кабардинцами» або «турецькі звірства». Те мучеництво вихованки мусили зносити без нарікань, плачів, із героїчною твердістю. Але ж за те з повного серця мстилися безконечно різноманітними вигадками, що неабияк дошкуляли мучителькам-наставницям» [там само, с.75].

Одні прізвиська, які давали дівчата кожній класній дамі, були чого варті:

Жаба, Гиндичка, Шпонька, Махровий ніс, тьотя Отя, Хрюшка. Вигадані одного разу, вони приклеювалися назавжди, переходячи від одного покоління інституток до іншого.

До речі, згідно із статутом ученицям різних класів заборонялося спілкуватися між собою. Передусім це стосувалося контактів між старшокласницями та вихованками молодших класів (останні здебільшого дуже тяжко звикали до специфічної психологічної атмосфери інституту, особливо ті, хто до того виховувався у затишку родинного тепла). Навіть в інститутському садку панянки різного віку гуляли різними алеями. У результаті старші ставилися до молодших (яких презирливо називали «дітлахами», «немовлятами», а то і «звірятами») підкреслено зверхньо. Таке зневажливе ставлення до «малечі» переходило і на їхніх класних дам, котрих поза очі з погордою називали «мамками». Це вважалося дуже образливим, а тому «мамки» «обурювалися «смертельно», коли десь зачули це слово. У відповідь на те сердилися старші інститутки, що не жалували труду, щоб відплатитись» [там само, с. 112-113].

У цій традиційній «безоглядній війні без замирень», були, безумовно, і винятки. Так, Н.Королева у своїй авторській повісті «Без коріння. Життєпис сучасниці» згадує німкеню-лютеранку Ельзу Нідман - класну даму, безмежні терпіння, доброта та м'якість котрої роззброювали навіть інституток. Наприкінці свого життя вона прийняла православ'я і стала черницею київського Покровського монастиря. Тоді виникла традиція - усі інститутки, закінчивши курс навчання, обов'язково відправлялися до преподобної матері Єлизавети з візитом.

Історія зберегла ім'я ще одної улюбленої дівчатами класної дами. Це - Віра Миколаївна Ващенко-Захарченко. Народилася вона у 1840 р. в сім'ї поміщика Тверської губернії. У родині, що належала до давнього дворянського роду, але не мала великих статків, зростало 14 дітей, серед яких Віра була найстаршою. Закінчивши у 1856 р. Санкт-Петербурзьке училище Ордена св. Катерини (Катериненський інститут), В.Ващенко-Захарченко одинадцять років (1860-1871) обіймала посаду класної дами в Київському інституті шляхетних

дівчат. Незважаючи на традицію конфлікту та неминучі для кожного початківця невдачі, молодий педагог намагалася будувати свої стосунки з дівчатами на засадах довіри та взаємоповаги. Крім того, постійно займаючись самоосвітою, вона старалася і у своїх підопічних розвивати допитливість, самостійність, відповідальність, будити в кожній з них закладені природою найкращі людські якості та приховані таланти. Одружившись з професором Київського університету, Віра Миколаївна звільнилася з інституту, а у 1878 р. створила першу в Києві приватну жіночу гімназію. Одна з інститутських вихованок В. Ващенко-Захарченко згодом стала викладачем її гімназії. Під час відзначення 25-річчя педагогічної діяльності В. М. Ващенко-Захарченко її колишня учениця свідчила: «Молодою дівчиною, якій ледь виповнилося двадцять років, Ви прийшли до Київського інституту в ролі класної дами і саме в той клас, де перебувала я, 12-річна дівчинка. Я могла б розповісти цілу повість про Ваше життя і діяльність як класної дами, але це втомило б Вашу увагу, а тому скажу тільки, що Ваша доброта душевна. Ваша чутливість до дитячого горя і радості створила Вам славу най-добрішої, найкращої класної дами. Згадайте тільки, як нерідко учениці Ваші у скрутну хвилину шкільного життя поспішали до Вашої затишної кімнатки, де завжди знаходили добру, розумну і більш досвідчену порадицю, якщо потрібно - хорошу книгу, а часом і гостинчик, такий неоціненний для зголоднілої інститутки. Ми ніколи Вас не боялись і завжди любили Вас. А тепер багато хто з Ваших колишніх учениць, ставши самі матерями й пам'ятаючи Вашу доброту до них, поспішають віддати своїх дітей під Ваше заступництво - саме у Вашу гімназію» [2, с. 98-99].

Проте традиційні проблеми інститутських класних дам не минули свого часу і Віру Миколаївну. Так, через багато років друга її інститутська вихованка згадувала, як усіляко дошкуляла своїм непослухом молодому педагогові до того часу, поки одного разу не сказала Вірі Миколаївні вже зовсім недозволені грубощі. Інша класна дама у відповідь обов'язково відправила б нахабу до карцеру. Як же здивувалася і розгубилася дівчинка, коли вихователька, закрила обличчя руками й тихо гірко заплакала. Потрясіння учениці було таким сильним, що зрештою її поведінка кардинально змінилася на краще [там само,

с. 102].

Зауважимо, що вихованки не любили свого інститутського одягу. Плащі з пелеринами вони називали «лівреями», круглі шапочки - «арештантськими беретами». Сукні викликали роздратування через жорстку тканину, дискомфорту додавало обов'язкове широке декольте, яке мало проходити на два сантиметри нижче від плечей. Поверх сукні одягалася батистова пелерина, що не рятувало в холодну пору, оскільки вікна для провітрювання відкривалися часто, незважаючи на вуличну температуру. Тому дівчата мріяли, як, витримавши випускні іспити, вони зможуть «скинути остогидлу зелену камлотову сукню, тверду, як бляха, та переодягтись у свою, очевидно, білу чи ніжно-рожеву, м'яку, ароматичну, на- парфумовану «своїми» парфумами й запахом рідного «дому», милим і приємним, як повернений по семилітньому вигнанню рай.» [1, с. 84].

Однак після закінчення курсу навчання шляхетні панянки стикались із суворою реальністю, до якої по суті готові не були. Тому, відчуваючи свою неадаптованість до складного самостійного життя, дівчата-сироти та дівчата з бідних сімей намагалися після випуску залишитися працювати в інституті. Найкращою перспективою для них було стати з часом класною дамою, адже в такому разі вони отримували свою кімнату у приміщенні інституту та ділянку в садках, що оточували його будинок. Залишившись у навчальному закладі, така випускниця, як правило, сумлінно продовжувала далі його традиції - традиції, від яких ще недавно так страждала сама.

Підсумовуючи, зазначимо, що жанр спогадів, безумовно, має дуже суб'єктивний характер. Проте, на наш (суб'єктивний) погляд, об'єктивна картина життя в навчальному закладі не буде повною без урахування її індивідуального сприйняття окремими учнями. Тому подальшою перспективою висвітлення обраного питання вважаємо пошук споминів інших вихованок Київського інституту шляхетних дівчат.

Література

1. Королева Н. Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas? : повість, роман, новели, оповідання, спогади / Наталена Королева. - Дрогобич:

«Відродження», 2007. - 671 с. (Український модерн. Науково-ідеологічний центр ім. Дмитра Донцова)

2. Двадцятилітєе первой Киевской частной женской А.Т.Дучинской гимназии, основанной В.Н.Ващенко-Захарченко. - К., 1903. - 104 с.